

РЕЦЕНЗИЯ

върху дисертационен труд за получаване на научната и образователна степен „ДОКТОР“

Изготвено от:	доц. д-р Ралица Симеонова-Ганева, катедра <i>Статистика и иконометрия</i> , Стопански факултет, СУ „Св. Кл. Охридски“
Докторант:	Станислава Моралийска-Николова
Професионално направление:	3.8. Икономика
Научна специалност:	Статистика и демография
Научен ръководител:	проф. д-р Кремена Борисова – Маринова

I. Обща характеристика на дисертационния труд

Обем и структура

Представеният дисертационен труд, озаглавен „**Отложените раждания в България – същност, последици, перспективи**“, е в обем от 493 страници, от които 302 представляват основен текст. Текстът е структуриран в 6 обособени части (увод, четири глави, заключение), използвана литература и приложение. Използваната литература обхваща 213 заглавия, от които на кирилица са 20. Библиографската справка включва и списък с 11 използвани източници на статистическа информация. Изследването и емпиричните резултати са онагледени с включването на 8 схеми, 81 фигури и 15 таблици в основния текст и 75 таблици в приложението.

Представеният *Автореферат* на дисертационния труд е изготвен коректно съгласно установените стандарти и обективно и изчерпателно представя изследователския труд на докторанта.

Актуалност, значимост, обхват и съдържание

През последните десетилетия наблюдаваме значително понижаване и задържане на раждаемостта под равнището, необходимо за просто възпроизводство в Европа, като най-значимата промяна във фертилния модел се отнася до отлагането на ражданията. В същото време един от основните социално-икономически проблеми на ЕС е свързан с неблагоприятно променящата се възрастова структура на населението (намаляването на дела на лицата в трудоспособна възраст и увеличаване на дела на лицата в пенсионна възраст). По данни на Евростат, през 2020 г. над една пета от населението на ЕС е на възраст 65 и повече години, а делът на лицата на над 80-годишна възраст се очаква да нарасне от близо 6% през 2020 г. на приблизително 15% през 2100 г.

В страните от Централна, Югоизточна и Източна Европа преходът към отлагане на ражданията започва едва след стартирането на прехода към пазарна икономика, като през последните десетилетия в някои от тези страни се наблюдава и феноменът на „най-ниската раждаемост“. Миграционните процеси в ЕС допълнително изострят проблема със застаряващото население именно в тези страни. Решаването на проблемите, свързани с раждаемостта е от първостепенно значение за социално-икономическото развитие в дългосрочен план, а изучаването и разбирането на тези проблеми е в основата на намирането на ефективни решения.

В България процесът на отлагане на ражданията продължава три десетилетия и все още се развива. В същото време този процес е слабо изучаван – доколкото ми е известно, до този момент не са реализирани мащабни изследвания за **кохортната раждаемост**. От една страна, едно такова изследване налага високи изисквания към информационната база, а от друга страна – реализирането му предполага обработка на големи по обем данни, програмиране на изчислителни/статистически процедури и адекватна визуализация на получените резултати с помощта на съвременни специализирани софтуерни продукти.

Ето защо, изборът на изследователска проблематика и предизвикателна методологична рамка за реализация на емпиричния анализ от страна на докторанта е повече от удачен, навременен и злободневен – особено в случая на България. Темата на дисертационния труд е изключително актуална и значима не само за демографската наука, но и за всички области на социалните науки, държавното управление и бизнеса.

Цел, задачи, обект, предмет, основна теза

Основната цел, формулирана от докторанта е: *„да изследва промените в равнището на раждаемост в България в контекста на протичащия преход към отлагане на ражданията и наблюдаваните изменения в повъзрастовия модел на раждаемостта, в кохортен и периоден аспект“*. **Основните изследователски задачи**, които са формулирани и коректно изпълнени от докторанта в рамките на дисертационното изследване са следните (цитирам от уводната част на дисертацията):

1. *Да се идентифицира протичането на преход към отлагане на ражданията, неговото начало и етапи на развитие в периоден и кохортен план.*
2. *Да се позиционира преходът към отлагане на ражданията в България в европейски контекст.*
3. *Да се изчислят и анализират периодни показатели за раждаемост по ранг, изчистени от изкривяванията, дължащи се на промените в повъзрастовия модел на раждаемост и на прехода към отлагане на ражданията (вкл. повъзрастово-паритетния тотален коефициент за плодовитост посредством построяване на таблици за раждаемост за периода 2010-2018 г.).*

4. Да се реконструира и анализира фертилната история – общо и по ранг на роденото дете, на поколенията жени, които стартират и формират прехода към отлагане на ражданията.
5. Да се определи размерът и тежестта на „липсващите— раждания по ранг за достигнатите ниски равнища на раждаемостта в кохортна и периодна перспектива и да се анализира влиянието на отложените раждания върху наблюдаваната ниска раждаемост през последните три десетилетия в България.
6. Да се прогнозира равнищата на завършена кохортна раждаемост за жени от поколенията, родени до 1990 г. в България, които все още са във фертилна възраст.

Предмет на изследването са размерът и структурата на отложените раждания – общо и по ранг на роденото дете за календарния период 1980-2018 г. и за кохортите жени, родени през периода 1932-1990 г. **Обект на изследването** е раждаемостта в България на кохортите жени, родени след 1932 г. Докторантът формулира и аргументира следната **основна теза**: „*ниската раждаемост в България се обуславя от промяната в режима на раждаемост, настъпила след средата на миналия век, в комбинация със стартирането на прехода към отлагане на ражданията*“. Докторантът коректно посочва, че много ниската раждаемост е определена също така и от демографски фактори, като съществените социално-икономическите трансформации и отсъствието на последователна пронаталистична политика, характеризиращи 90-те години на миналия век, и други, но ясно поставя фокуса на дисертационното изследване върху демографските фактори.

II. Обща оценка, критични бележки и препоръки

Безспорни положителни страни на представеното докторско изследване са:

- ✓ Избраната тема е изключително актуална и от голямо значение за стратегическото управление на социално-икономическите процеси в ЕС, в частност в България;
- ✓ Използваните данни и избраният аналитичен инструментариум отговарят на установените стандарти и практики в други подобни на настоящото емпирични изследвания;
- ✓ Налице са оригинални изследователски приноси.

Литературна осведоменост и теоретична подготовка на кандидата

Представеният преглед на литературата е обтоен, добре систематизиран и обхваща всички ключови изследвания по проблематиката. Въпреки че англоезичните източници изглеждат напълно изчерпателни, броят на българските източници е в известна степен ограничен, което се дължи на факта, че този проблем все още не е достатъчно изследван в българската научна

литература. Прегледът е посветен на теоретичните основи при изследване на отложените раждания. Докторантът представя критично съвременните теории за ниската раждаемост и отложените раждания, както и феномена на „най-ниската раждаемост“. Интересна и полезна е съпоставката, която е представена по отношение на приликите и разликите в теоретичните обяснения за намаляващата раждаемост. На следващо място е направен преглед на двата ключови за дисертационния труд подхода за изследване на раждаемостта: периоден и кохортен. Аргументирано е нарастващото значение на кохортния подход в съвременните общества/икономики. С внимание са дефинирани различните понятия за *поколение*. Разгледани са основните етапи на прехода към отлагане на ражданията в периодна и кохортна перспектива. Докторантът е направил успешен опит да представи на едно място в синтезиран вид всички стандартни подходи, които днес са прилагани от широк кръг изследователи и изследователски организации – представители на академията, правителства, международни организации и т.н.

Методичен подход

Методологичните аспекти на изследването са представени изключително детайлизирано във втората секция на първата глава. Моделите и подходите са представени в изчерпателен формализиран вид в съответствие със съвременните стандарти в социално-икономическите изследвания. Акцентите са поставени върху представяне на методи за коригиране на периодните измерители за раждаемостта, методи за декомпозиране на „липсващите/добавените“ раждания, и методи за прогнозиране на кохортната раждаемост.

Методологичната рамка за извършване на емпиричния анализ е представена в детайли в третата секция на първа глава, която е озаглавена „Информационната база, модел и метод за реконструиране на кохортната история на реално поколение жени“. Докторантът детайлно описва използваните данни, променливи и източници на информация.

Емпиричният анализ е базиран на официалната налична информация. На първо място в изследването е използвана статистическа информация за раждаемостта основно от НСИ (Преброяване на населението 1992, 2001, 2011 г., извадкови изследвания за раждаемостта „Раждаемост и репродуктивно поведение на населението“ 1992, 2001 г. и Статистически годишници за периода 2009-2018 г.) На второ място докторантът използва релевантна статистическа информация от базата данни на Института за демографски изследвания „Макс Планк“ (Human Fertility Database, HFD). Изследването е базирано и на базите данни с демографски показатели на Евростат, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, ООН, Световната банка, Виенския институт по демография (Vienna Institute of Demography) и др. Списъкът от използвани показатели е адекватен, а приложените методи и подходи съответстват на установените в международната практика и са приложени коректно.

Въпреки обективно съществуващите информационни ограничения, докторантът намира ефективни решения за емпиричния анализ, които осигуряват максимална коректност и съпоставимост на динамичните редове за кохортната раждаемост.

Представен е модел на раждаемостта по паритет на жените във фертилна възраст от едно поколение, специфициран от докторанта, приложените изчислителни формули и всички необходими технически детайли по обработката на данните и пресмятането на релевантните показатели. Докторантът е изработил и собствени схеми, които представят концептуалната рамка и визуализира удачно специфицирания и приложения подход.

Значимост и убедителност на получените резултати, интерпретациите и изводите

Убедително са представени резултатите от реализираното от докторанта изследване на прехода към отлагане на ражданията в България в глава втора, трета и четвърта на дисертационния труд.

Специално внимание е обърнато върху позиционирането на страната в контекста на протичащия преход в другите европейски държави. Във втора глава една от задачите на докторанта е да определи годината, в която стартира преходът, както и етапите и специфичните особености на разгръщане на прехода в България. Значим е направеният анализ на влиянието на отложените раждания върху наблюдаваната ниска раждаемост през последните три десетилетия в България. Обхватът и последиците на протичащия преход към отлагане на ражданията у нас са представени в резултат на прилагане на метода за декомпозиране на липсващите/добавени раждания през дадена календарна година на темпо, квантум и поколенчески ефект. Значими са и представените коригирани измерители за раждаемостта в България, които дават възможно най-прецизна картина за реалната раждаемост през период на преход към отлагане на ражданията (при наличните ограничения).

Резултатите от приложението на конструирания от докторанта кохортен модел на прехода към отлагане на ражданията в България са представени третата глава, където е приложен кохортния подход за България. Докторантът аргументирано описва как преходът към отлагане на ражданията протича при различните поколения жени. Дадени са и отговори на изключително значимите изследователски въпроси: „Дали наблюдаваните промени засягат по еднакъв начин различните кохорти жени и ражданията от различен ранг?“, „При кое поколение стартира преходът на отлагане на ражданията?“, „Как при жените от една и съща възрастова група и различно поколение се реализира отлагането?“, „Как настъпилите промени се отразяват върху стойностите на завършената кохортна плодовитост?“.

Резултатите от извършеното от докторанта прогнозиране на кохортната раждаемост за поколенията жени, родени през периода 1975-1990 г. в България са представени в четвърта

глава. Изчислени са няколко основни показателя, характеризиращи прехода на отлагане на ражданията в кохортна перспектива – измерител за мащаба на отлагане на ражданията, измерител за възстановяване на отложените раждания, показател за финална разлика и индекс на възстановяване. Тези показатели са използвани при формулирането на възможни сценарии и симулиране/прогнозиране на развитието на кохортната раждаемост у нас в условията на протичане на преход към отлагане на ражданията. Основният диференциращ фактор за прогнозните варианти, използван от докторанта, е степента на възстановяване на отложените раждания. Тези резултати са значими от гледна точка на формулирането на конкретни и аргументирани с емпирични доказателства препоръки към демографската политика в страната.

Като цяло емпиричният анализ е направен коректно, професионално и направените изводи са много добре аргументирани. Емпириката е изключително интересна, полезна, впечатляваща по обем и сложност, убедителна и значима.

Критични бележки към дисертационния труд

Представеният дисертационен труд е изготвен с изключително внимание към емпиричните данни и техническите детайли, в съответствие с установените в литературата и практиката подходи, и посветен на изключително важен и значим проблем за българската икономика. Въпреки тези достойнства на реализираното дисертационно изследване, се забелязват и някои слабости, които по никакъв начин не омаловажават значимостта на представените изследователски резултати, но биха могли да бъдат отстранени при бъдещата изследователска работа на докторанта по темата:

- Формулираните изследователски задачи в уводната част представят лаконично свършеното от докторанта. Формулировките следва да бъдат по-подробни с цел адекватно и изчерпателно представяне на впечатляващо големия по обем извършен изследователски труд.
- Изключително интересни ключови изследователски въпроси са формулирани едва в трета глава, но подобни въпроси биха могли да бъдат включени още в уводните секции.
- Би било добре в основния текст да бъде включена и самостоятелно обособена секция с параметрите и спецификите на софтуерната реализация на изследването (която сама по себе си предполага високо ниво на владение на използваните софтуерни продукти, голямо внимание към детайлите и извършване на впечатляваща по обем техническа работа, свързана с подготовката и обработката на данните, валидацията и верификацията на емпиричната работа, както и с визуализацията на резултатите).

- Финална езикова редакция (от професионален редактор) може да допълнително да подобри качеството на представения текст.
- Докторантът би могъл да подобри форматирането на основния текст, формулите, таблиците и фигурите (може би е нужен общ подход в дизайна и цветовите решения), заглавията и общата стилистика на крайния документ.

Направените бележки, коментари и препоръки като цяло не се отнасят до постигнатото ниво на качество на извършения изследователски труд и получените резултати, нито до професионалното отношение на докторанта към написването на тезата. Общото ми впечатление от докторската теза е отлично. Докторантът демонстрира сериозен изследователски капацитет с отличния избор на актуален проблем, прецизното формулиране на цел, задачи, теза и въпроси, професионалния избор на източници на данни и методи за обработка на данните, използвания широк спектър на библиографското проучване. Докторантът е демонстрирал задълбочено владение на проблематиката, много добро познаване на съвременния изследователски апарат – използваните техники за анализ показват професионални теоретични знания и умения за приложението им при работа с реални данни. Направените изводи потвърждават способността на докторанта да извлича практически резултати от сложната теория.

Характер на научните приноси

Формулираните научни приноси (от докторанта) и оценката за значимостта на всеки един от тях (на рецензента) са както следва:

Приноси	Оценка за значимостта
<i>с теоретико-методологичен характер</i>	
1. Систематизирани и допълнени са знанията за същността, характеристиките и последиците на прехода към отлагане на ражданията, методите за измерването му и методологичните особености на използваните показатели.	Оригинален и значим принос с голяма стойност за демографската и всички останали области на социалните науки
2. Идентифицирани са началото и етапите на прехода към отлагане на ражданията в България на основата на анализ на периодни и кохортни данни (вкл. международен сравнителен анализ за европейските страни).	Оригинален и значим принос с голяма стойност за демографската и всички останали области на социалните науки
3. Адаптиран и приложен е модел за реконструкция на фертилната история на поколенията жени, родени през периода 1960-2011 г., за извеждане на ключови характеристики в динамиката на фертилните модели в България.	Оригинален и значим принос с голяма стойност за демографската и всички останали области на социалните науки
4. Аргументирана е необходимостта от използване на коригирани измерители за раждаемостта и от провеждането на кохортни анализи в условията на преход към отлагане на ражданията.	Потвърдителен принос с голяма стойност за демографската и всички останали области на социалните науки
5. Формулирана е и е доказана на основата на кохортен анализ по ранг хипотеза за едновременно съществуване на два различни повъзrastови модела на раждаемост (ранен и късен) в условията на преход към отлагане на ражданията в България.	Оригинален и значим принос с голяма стойност за демографската и всички останали области на социалните науки
<i>с практико-приложен характер</i>	
1. Преходът към отлагане на ражданията в България е анализиран и позициониран в европейски контекст и са изведени спецификите му в източноевропейските страни, в т.ч. в България.	Потвърдителен принос с голяма стойност за всички области на социалните науки, държавното управление и бизнеса
2. Приложен е метод за декомпозиране на „липсващите или добавените“ раждания по ранг в кохортна и периодна перспектива и	Оригинален и значим принос с голяма стойност за всички области на

са оценени техният размер и тежест за достигнатите ниски равнища на раждаемост в България.	социалните науки, държавното управление и бизнеса
3. Установени са изкривяванията на периодни показатели за раждаемост за периода 1977-2018 г., дължащи се на промени в повъзrastовия модел на раждаемост, в разпределенията на жените по възраст и паритет и на прехода към отлагане на ражданията	Оригинален и значим принос с голяма стойност за всички области на социалните науки, държавното управление и бизнеса
4. Построени са мултистатусни таблици за раждаемост в България за периода 2009-2018 г.	Оригинален и значим принос с голяма стойност за всички области на социалните науки, държавното управление и бизнеса
5. Разработена е дългосрочна прогноза на национално равнище за завършената кохортна раждаемост на жените, родени през периода 1975-1990 г. в България, чиито резултати могат да се използват за по-точно фокусиране на демографската стратегия и прилаганите в страната семейни политики	Оригинален и значим принос с голяма стойност за всички области на социалните науки, държавното управление и бизнеса

Напълно приемам изготвената справка за научните приноси, представените формулировки и значимостта на тези приноси за всички области на социалните науки, държавното управление и бизнеса (в България).

Оценка на качеството на научните трудове на докторанта

По темата на дисертационния труд докторантът е представил пет публикации в списания, включени в Националния референтен списък на НАЦИД, което потвърждава високото качество на изследователската работа. Всички представени статии са оригинални и съдържат интересни и значими за българската наука и държавно управление резултати, като докторантът е техен единствен автор. В допълнение, основни резултати от дисертационния труд са апробирани на престижни научни форуми, като докторантът е представил два доклада

III. Заключение

Като отчитам обема и професионализма на свършената работа, спазването на установените в международната и българската практика изследователски стандарти при разработването на дисертационен труд, качеството на реализираното изследване, както и пълното съответствие на постигнатите научноизследователски резултати на докторанта с изискванията на действащата нормативна уредба, **предлагам на членовете на научното жури да присъдят на докторант Станислава Моралийска-Николова научната и образователна степен “доктор” в професионално направление 3.8. Икономика, научна специалност „Статистика и демография”.**

27 юли 2021 г.

Изготвил:

гр. София

Ралица Симеонова-Ганева